

1921. aasta veebruariüleštõus kui Armeenia vabadussõda

Hatšatur Stepanjan

Armeenia sovetiseerimine

1918. aasta kevadel kuulutasid Gruusia, Aserbaidžaan ja Armeenia end iseseisvaks. Pärast Compiègne'i vaherahu sõlmimist ning Nõukogude Venemaa ja Keskriikide Brest-Litovski rahulepingu tühistamist alustas Punaarmee varem Tsaari-Venemaale kuulunud alade tagasivallutamist. Armeenia pidi võitlema nii kemalistliku Türgi kui ka Nõukogude Venemaa vastu. 1920. aasta sügisel ründas Türgi Armeeniat. Kuigi Nõukogude Venemaa oli 1920. aasta augustis sõlminud Armeeniaga lepingu, kuulutasid Armeenia bolševikud Punaarmee toetusel novembris välja Armeenia Nõukogude Vabariigi ja alustasid maa sovetiseerimist ning Armeenia rahvuslike poliitikute, sõjaväejuhtide ja haritlaste repressioonide. 1921. aasta veebruariüleštõusuga kihutati bolševikud pealinnast Jerevanist välja, kuid Punaarmee vastupealetung taastas bolševike võimu Armeenias.

1917. aastal, pärast veebruari- ja oktoobrirevolutsiooni Vene impeeriumis, sai Taga-Kaukaasia Venemaast *de facto* sõltumatuks. Järgmisel aastal oli piirkond ka *de jure* iseseisev. 1918. aasta 22. aprillil kuulutati välja Taga-Kaukaasia Demokraatlik Föderatiivne Vabariik ning sama aasta mai lõpuks olid Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaan Vabariik deklareerinud oma iseseisvust.

Armeenial oli raske iseseisvust saavutada. Ta pidi võitlema Türgi sissetungijate vastu Sardarapatist, Bash Aparanis (tänapäeval Aparan) ja Gharakilisast (tänapäeval Vanadzor) ning sai oma iseseisvuse välja kuulutada alles pärast võidukaid lahinguid. Kuid Armeenia ja kaks ülejäänud Taga-Kaukaasia vabariiki ei jäänud kauaks püsima. Kui Vene bolševikud olid

võitnud Vene kodusõja, alustasid nad agressioonipoliitikat endise Vene impeeriumi maade vallutamiseks. Taga-Kaukaasial oli tähtis koht bolševike imperiaalses lõuna-poliitikas, ennekõike nende huvi tõttu omandada Bakuu naftaleiukohad.

Aserbaidžaan sovetiseeriti Punaarmee toetusel 1920. aasta aprilli lõpus. 1920. aasta sügisel ründas Armeeniat Türgi, keda valitses Mustafa Kemal (Atatürk). See oli Armeenia vabariigi võitlus iseseisvuse ja ellujäämise nimel, sest türklased jätkasid 1915. aastal alustatud genotsiidi.

Türgi rünnak Armeenia vastu provotseeris Venemaad, ehkki ta oli sõlminud 1920. aasta 10. augustil Tiflisis (Tbilisi) Armeeniaga lepingu. Armeenia sovetiseeriti lühikese aja jooksul. Selle käigus astus Nõukogude Venemaa liitu kemalistliku Türgiga. Türklasi rahuldab Armeenia sovetiseerimine, sest Armeeniasse sisenenud Nõukogude väed tugevdasid Türgi julgeolekut ja nad said oma väed Ida-Türgis Antandi vägede vastu koondada. Nõukogude valitsusele olid suhted Kemali ja islamimaailmaga tähtsamad kui suhted Armeeniaga.¹ Armeenia sovetiseerimine oli Nõukogude Venemaale vajalik, et luua maismaaihendus kemalistliku Türgiga.

Venemaa ja Türgi leppisid kokku Armeenia ründamises. Lepingu järgi sovettidega pidid türklased tungima Sarigamishini,² kuid tegelikult tungisid nad seda kokkulepet rikkudes Sarigamishist kaugemale. Kemalistid suutsid Moskva bolševikke veenda, et nende abil on lihtsam revolutsiooni edasi viia idamaadesse ning „toetudes miljonitele idamaade muhameedlastele saab kukutada Briti ülemvõimu Indias ja teistes maades“.³

Armeenia bolševikud arvasid naiivselt, et kemalistide sekkumine Armeenia sovetiseerimisse on nii Armeenia kui ka Türgi rahva huvides. Armeenia Revolutsioonikomitee esimees Sargis Kasjan kirjutas, et Armeenia

¹ Ruben Darbinean (Ռուբեն Դարբինեան), „Haj khaghakhakan mtkhi degerunnerō“ [Հայ քաղաքական մտքի դեղերումները (Armeenia poliitilise mõtte rännakud)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (juuli 1923), lk 128.

² Armeenia Rahvusarhiiv [Hajastani azgajin arhiv (Հայաստանի ազգային արխիվ)], edaspidi HAA], 144.2.25, l 94.

³ Hambardzum Terterjan (Համբարձում Տերտերյան), „Hajastani Hanrapetuthian ev Khorhrdajin Rusastani banaktsuthunnere: Levon Šanthe patvirakuthiune“ [Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները: Լեւոն Շանթի պատուիրակութիւնը (Läbirääkimised Armeenia Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel: Levon Šanti delegatsioon)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (mai 1954), lk 10.

sovetiseerimisega saavutatakse „Nõukogude Armeenia ja töötava Türgi solidaarsus ja üksmeel“.⁴

Kemalistlike ja bolševistlike jõudude ühise rünnaku tõttu Armeenia vastu polnud Armeenia Vabariigi valitsusel muud valikut kui tagasi astuda, loobuda kõigist volitustest ja anda võim üle „väiksemale kurjusele“, Nõukogude Venemaale. 1920. aasta Türgi-Armeenia sõja ajal võitsid kemalistid Nõukogude Venemaa toetusel Armeenia sõjaväge. Olukorda ära kasutades tungis juba varem moodustatud Armeenia Revolutsioonikomitee 1920. aasta 29. novembril Kirde-Armeenias Jerevani ja kuulutas Armeenia Nõukogude vabariigiks.⁵

Armeenia Vabariigi valitsuse, Armeenia Revolutsioonilise Ühenduse Dašnakthuthiun (edaspidi ERÜD) parlamendifraktsiooni ja ERÜD-i büroo 1920. aasta 1. detsembri ühisel koosolekul otsustati anda volitus Drastamat Kanajeanile (Dro) ja Hambardzum Terterjanile, et pidada läbirääkimisi Nõukogude Venemaa esindaja Boris Legrandiga võimu üleandmise üle bolševikele.⁶ Läbirääkimisi tuli pidada lähtudes põhimõttest, et garanteeritakse Armeenia iseseisvuse säilimine.⁷

1920. aasta 2. detsembril kirjutasid Boris Legrand ja Armeenia Vabariigi valitsuse esindajad alla Jerevani kokkuleppele, mis nägi ette võimu rahumeelse ülemineku ERÜD-ilt bolševikele. Võimu üleandmise peamiste põhimõtetenähtena sõnastati järgmised punktid:

- enne valitud Nõukogude Assamblee kokkukutsumist antakse võim ajutiselt sõja-revolutsioonikomiteele, kuhu peavad kuuluma viis kommunisti ja kaks pahempoolset revolutsionääri (ERÜD-i venemeelset liiget);
- ERÜD-i ja kõiki mittebolševistliku sotsialistliku partei liikmeid säästetakse poliitilisest tagakiusamisest nende varasema võitlemise eest kommunistliku partei vastu;

⁴ Sargis Kasjan (Սարգիս Կասյան), *Öntir erker [Ընտիրը կրկերը (Valitud töid)]* (Jerevan: Hajastan, 1967), lk 181.

⁵ HAA, 113.1.1, 11.

⁶ HAA, 119.1.248, 11–2.

⁷ Ašot Hovhannisjan (Աշոտ Հովհաննիսյան), *Hamazgajin krizisõ [Համազգային կրիզիսը (Pannatsionaalne kriis)]* (Jerevan: Hajpethrat, 1926), lk 26.

- Nõukogude Venemaa kohustub garanteerima Nõukogude Armeenia iseseisvuse.⁸

ERÜD-i korraldused, mis puudutasid Armeenia Vabariigi tunnustamist, rahulepingu allakirjutamist Türgiga, kodusõja vältimist ning esindaja saatmist uude valitsusse võeti vastu ERÜD-i büroo, parlamendifraktsiooni ja Armeenia valitsuse 1. detsembri ühisel koosolekul.

2. detsembril kirjutas Taga-Kaukaasia kommunistide juht Sergo Ordžonikidze Bakuust Leninile ja Stalinile: „Äsja saabus uudis Jerevanist, et seal on välja kuulutatud Nõukogude võim.“⁹ Oma vastuses tervitas Lenin „imperialistlikust ikkest vabastatud Nõukogude Armeeniat“.¹⁰

Nõukogude Armeenia ajalookirjutus kuulutas Jerevani lepingu ERÜD-i valitsuse kapituleerumiseks.¹¹ Pärast Nõukogude Liidu lagunemist omandas leping uue tähenduse välispoliitilisest vaatenurgast – on väidetud, et 2. detsembri lepinguga said Nõukogude Venemaast ja Armeeniast liitlased.¹²

Võttes kokku bolševikele Armeenia võimude poolt võimu üleandmise asjaolud, võib järeldada:

- võimu üleandmisega bolševikele lootsid ERÜD-i juhid Nõukogude Venemaa toetusel säästa Armeenia rahvast uutest tapatalgutest Türgi võimu all;
- valitsuse liikmed lootsid Armeenia sovetiseerimisega saada Nõukogude Venemaalt toetust Nõukogude Armeenia majanduse taastamiseks;

⁸ Aleksandr Khatisean (Ալեքսանդր Խատիսեան), „Hajastani Hanrapetuthean tsagumn u zargatshume“ [Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը (Armeenia Vabariigi juured ja arenemine)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (oktoober 1926), lk 101–102.

⁹ Gregori Ordžonikitše [Գրիգորի Օրձոնիկիժե (Sergo Ordžonikidze), *Entir hodvahner ev tsarer* [Ընտիր հոդվածներ և ճանաչում (Valitud artiklid ja kõned)] (Jerevan: Hajpethrat, 1950), lk 35.

¹⁰ Vladimir Lenin (Վլադիմիր Լենին), *Erkeri liakatar tsoghovatsu* [Երկերի լիակատար ժողովածու (Kogutud teosed)], 31 (Jerevan: Hajastan, 1980), lk 350.

¹¹ Samvel Alihhanjan (Սամվել Ալիխանյան), *Sovetakan Rusastani derō haj tsoghoverdi azatagrman gortsum 1917–1921 thth.* [Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917–1921թթ.) (Nõukogude Venemaa roll Armeenia rahva vabastamisel aastatel 1917–1921)] (Jerevan: Hajpethrat, 1966), lk 197.

¹² Karen Hatšatrjan (Կարեն Խաչատրյան), *Haj-rusakan haraberuthunnerō 1920–1922 thth.* [Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922թթ. (Armeenia-Venemaa suhted aastatel 1920–1922)] (Jerevan: Gitutjun, 2007), lk 50.

- Armeenia rahumeelse sovetiseerimise üks peamisi tingimusi oli Armeenia iseseisvuse säilitamine;
- Armeenia sovetiseerimise peamine faktor oli rahva Venemaa-meelne hoiak, mis oli kujunenud eelnenud sajandite vältel.

Bolševike vägivald ja veebruariülelõstõusu põhjused

Kahjuks ei pidanud bolševikud oma lubadustest kinni. Peatselt pärast Armeenia sovetiseerimist alustasid bolševikud aktiivset võitlust eelmise valitsuse esindajate ja nende toetajate vastu. 1920. aasta 6. detsembril moodustas Armeenia Revolutsioonikomitee erikomisjoni võitluseks „kontr-revolutsiooni, spekulatsiooni ja kuritegevuse vastu“.¹³

1920. aasta 3. detsembril vangistati teel Tiflisi mitu Armeenia Vabariigi valitsuse liiget, nende hulgas Hamo (Hamazasp) Ohandžanjan, Ruben Darbinean, Korjun Ghazarjan, Hovhannes Khadžaznuni jt. Hiljem vangistati ka umbes 600 Armeenia ohvitseri ja küüditati Bakuu kaudu Venemaale. Armeenia haritlasi alandati, talupoegi rööviti ning pangad natsionaliseeriti ja loeti riigi monopoliks.¹⁴ Armeenia suveräänsust rikuti igas valdkonnas. Eridekreediga pandi käibele Nõukogude raha ja karistati neid, kes seda ei aktsepteerinud.¹⁵

Armeenia Revolutsioonikomitee 20. detsembri dekreediga lõpetati Vene impeeriumi seaduste kogu (*Свод законов Российской империи*) kehtivus Armeenias koos kõigi muudatustega, mida sellesse olid teinud Taga-Kaukaasia seim, Armeenia Nõukogu ning Armeenia parlament ja valitsus. Selle asemel kehtestati Armeenia NSV-s Nõukogude Venemaa seadused koos Armeenia Revolutsioonikomitee ja teiste asutuste tehtud muudatuste ja täiendustega.¹⁶ Armeenia Revolutsioonikomitee dekreetide eesmärk oli tugevdada proletariaadi diktatuuri ning ühtlasi laiendada ja süvendada rahvusvahelist sotsialistlikku revolutsiooni.

¹³ *Komunist (Կոմունիստ)*, 9. detsember 1920.

¹⁴ *Dekretneri ev hramanneri žogovatsu [Դեկրետների և հրամանների ժողովածու. (Määruste ja korralduste kogu)]*, I (Etšmiadzin, 1921), lk 9–10.

¹⁵ *Komunist (Կոմունիստ)*, 22. detsember 1920.

¹⁶ *Ibid.*, 23. detsember 1920.

Kui veidi varem välja kuulutatud Nõukogude Venemaa võimuorganiteks olid tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogud, siis Armeenias läks võim revolutsioonikomiteede kätte.¹⁷ 1921. aasta 15. jaanuaril moodustati kõrgem revolutsiooniline tribunal, mille otsused olid lõplikud ja viidi täide 48 tunni jooksul, välja arvatud surmanuhtlused, mille pidi kinnitama revolutsioonikomitee.

Uute võimude ebaõiglase ja karmi poliitika tõttu katkes rahva kannatus ja 1921. aasta veebruaris algas ülestõus. 18. veebruaril tungisid ülestõusnute väed Jerevani ning Nõukogude võimuasutused ja sõjaväeüksused evakueeriti pealinnast.¹⁸ Pärast Jerevani vallutamist moodustati eesotsas Simon Vratsheaniga Isamaa Päästmise Komitee, mis pidi riiki juhtima kuni valitsuse moodustamiseni. Oma esimeses pöördumises rahva poole 18. veebruaril käskis Vratshean alluda korraldustele ja täita kõiki komitee juhtnöore.¹⁹ Iseseisvus taastati osal Armeenia territooriumist ja see kestis poolteist kuud. Veebruariülestõusul oli palju põhjusi:

- ennekõike oli rahvale pettumuseks 2. detsembri lepingu tingimuste rikkumine bolševike poolt. Haritlaste ja kontrrevolutsionääride massiline vangistamine tekitas rahva seas tohutu rahulolematuse laine;
- samuti valmistas rahvale pettumust bolševike sõjapoliitika, mida viidi ellu jõhkralt ja ebaseaduslike korraldustega, kahjustades niigi viletsat sotsiaalset olukorda;
- rahvusliku ülestõusu üks peamisi põhjusi oli iseseisvuse idee ignoreerimine ja alavääristamine;
- olulisel kohal oli Armeenia bolševike suutmatuse lahendada territoriaalseid vaidlusi naabermaadega.

¹⁷ Ararat Hakobjan (Արարատ Հակոբյան), „Rusastani u Hajastani horhrdajnatshman gortsonhatshneri ev miakusaktshakan vartshakargi hastatman patmakan mi khani zugaherner“ [Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի գուգահեռներ (Venemaa ja Armeenia sovetiseerimise ja ainuparteilise režiimi kehtestamise protsessi ajaloolisi paralleele)], *Patma-panasirakan handes* (Պատմա-քաղաքագիտական հանդես) = *Historical-Philological Journal* 1 (2014), lk 49.

¹⁸ Richard G. Hovannisian, „Simon Vratzian and Armenian Nationalism“, *The Armenian Review* 23.1 (1970), lk 30.

¹⁹ HAA, 37.1.9, 5.

Veebruariülelõstõus kui vabadussõda

Järgnevalt väidetakse, et 1921. aasta veebruariülelõstõus oli võitlus iseseisvuse eest.

Nagu eespool on märgitud, oli pärast Nõukogude seaduste kehtestamist Armeenias rahva peamine rahulolematuse põhjus 1920. aasta 2. detsembri lepingu tingimuste eiramine. „Meie maa suveräänsus *tühistati* [autori rõhutus]. Kogu maa oli Tšekaa võimu all,“ kirjutati ERÜD-i ametlikus häälekandjas Drošak.²⁰

Nagu näha, ei olnud Jerevani lepingul Armeenia bolševike silmis mingisugust väärtust. Kuigi bolševikega alla kirjutatud leping oli andnud Armeenia revolutsionääridele lootust, et Armeenial on võimalus jätkata sõltumatut ja demokraatlikku arengut, tekitasid juba bolševike esimesed sammud meeleheidet.

Kümme aastat hiljem kirjutati ajakirjas Drošak veebruariülelõstõusu ümber hinnates: „Bolševikud lubasid austada armeenlaste suveräänsust ja nad olid tunnustanud Armeenia iseseisvust. Mõne aja pärast ilmnas, et revolutsioonikomitee Kasjani juhtimisel oli täiesti ilma õigusteta ning tegelikku võimu Armeenias teostati Jerevani-Bakuu telegraafiini kaudu – käske ja juhtnõore saatsid Punaarmee 11. armee üksuste ülemad, kes allusid Kaukaasia asekuningale Sergo Ordžonikidzele. Armeenias oli saanud vallutatud maa, väike Venemaa maakond. Armeenia rahvas nägi ja sai aru, et bolševike iseseisvuslubadus oli ainult pettus.“²¹

Iseseisvuse või majandusliku sõltumatuse vähesus tulenes konfiskeerimispoliitikast. Armeenia kommunistidel ei olnud mingit oma plaani ja nad lähtusid Nõukogude Venemaa kogemusest, mille säravaim näide oli sõjakommunism. On kummaline, et sõjakommunismi poliitikat hakati Armeenias viljelema alles siis, kui Venemaa oli sellest loobunud.²² Ehkki sõjakommunismil ei olnud mingit õigustust, otsustasid Armeenia uued ametisse nimetatud

²⁰ Drošak (*Դրօշակ*) 2 (1926), lk 38.

²¹ Drošak (*Դրօշակ*) 1–2 (1931), lk 2.

²² Vladimir Ghazahhetsjan (Վլադիմիր Գազախեցյան), „Tšekaji gortsuneuthjan arajin tarin Hajastanum“ [Չեկայի գործունեությունը առաջին սարին Հայաստանում (Tšekaa tegevuse esimene aasta Armeenias)], *Bamber Hajastani arhivneri [Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bulletin)]* 1 (2011), lk 48.

bolševistlikud võimuorganid seda rakendada. Armeenia Kommunistliku Partei Keskkomitee kutsus Armeenia talupoegi üles tooma Punaarmeele vilja oma transpordivahenditega.²³ Seetõttu olid veebruariülestõusu põhjuste seas ka Nõukogude võimuorganite meelevaldsed otsused, mis viidi ellu „riigi ja revolutsiooni vajaduste rahuldamiseks“ ning Armeenia iseseisvust eirates.

Niisamuti said veebruariülestõusu põhjuseks bolševistlike võimuorganite omavolilised vangistamised ja võimu kuritarvitused. Armeenia kommunistid pidasid vangistamisi vajalikuks, et juurida välja „kontrevolutsionärid“ ja tasalülitada kõik teised vaenulikud elemendid. See „definitsioon“ kutsus samuti esile rahva rahulolematuse. Tšekaa, mis peamiselt vastutas vangistamiste eest, täitis otse Moskva korraldusi.

Rahulolematust tekitas valitsuse liikmete ja teiste kõrgemate ametnike kohtlemine.²⁴ Osa vangistatuid veeti vanglasse veoautodega, teised aga sunniti Jerevani minema jalgsi, mis oli eriti alandav.²⁵ Iseseisvuse ajal ei oleks ükski võim tohtinud alandada riigi endisi juhte.

Armeenia Vabariigi (1918–1920) viimane peaminister Simon Vratshean kirjutas, et juba esimesest päevast alates arutleti tšekaa mahalaskmiste üle. Nimetati isegi nende nimesid, keda kavatseti maha lasta: endised valitsuse ja parlamendi liikmed Ruben Darbinean, Sergej Melikh-Joltšhjan, Hamazasp Srvandztjan, Bakhši Iškhanjan jt.²⁶ Vratshean kirjutas, et võis oletada, et bolševikud olid kavatsenud vangistatud poliitikud tappa. Juba endiste juhtivate poliitikute vangistamine paljastas bolševike tegelikud kavatsused eriti seetõttu, et vangistati inimesed, kes olid Armeenias lahkumas ega kujutanud endast võimudele ohtu. Arreteerimised ja vangistatud poliitikute kohtlemine andis märku vägivalla eskaleerumisest.

1920. aasta 20. detsembri Nõukogude Armeenia Revolutsioonikomitee dekreediga määrati Sulejman Nuri revolutsioonikomitee islamiusuliseks

²³ *Komunist (Կոմունիստ)*, 14. detsember 1920.

²⁴ Aršalujš Astovatsatrean (Արշալույս Աստուածատրեան), „Phetrovarean apstambuthune“ [Փետրուարեան աստատարութիւնը (Veebruariülestõus)], *Hajrenikh (Հայրենիք)* 2 (1968), lk 39.

²⁵ Simon Vratshean (Սիմոն Վրացեան), „Husher motik antshealish“ [Յուշեր սօսիկ սնցեալից (Mälestused lähemast minevikust)], *Hajrenikh (Հայրենիք)* (detsember 1923), lk 69.

²⁶ *Ibid.*, november 1923, lk 63–73; detsember 1923, lk 70.

liikmeks.²⁷ Nuri oli osalenud käimas olevates vägivaldaaktsioonides. Ruben Darbinean märgib oma mälestustes, et vangide hukkamiseks vahetati 13. veebruaril armeenlastest ja venelastest valvurid välja türklaste vastu, kes olid bolševike silmis usaldusväärsemad.²⁸

Sulejman Nuri nimetamine kohtu rahvakomissariks ja tema eelnenud määramine revolutsioonikomitee liikmeks oli üks suuremaid bolševistlike võimuorganite vigu. Vaatamata bolševistliku võimu soovile näidata, et islami-usulised kuulusid Armeenia valitsuse liikmete hulka, oleksid nad pidanud arvesse võtma kahte tähtsat asjaolu. Armeenia rahvas oli kannatanud palju rohkem türklaste käe läbi ja hoolimata Nuri kuulumisest kommunistlikku parteisse tekitas tema määramine pingeid tema rahvuse tõttu. Selle kõrval ja hoolimata pelgast faktist, et ta oli partei liige, oli türklasest kõrge ametnik innukas armeenlastevastase vägivalda täideviija. See oli ka põhjus, miks paljude opositsiooni liikmete karistamine usaldati Sulejman Nurile. Oma ideoloogilise ustavuse tõestamiseks Vene võimudele nimetasid Armeenia bolševikud kõrgetele ametikohtadele isegi armeenia rahva vaenlasi.

1921. aasta jaanuaris saadeti Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee otsusel Armeeniasse Nõukogude Venemaa Kaukaasia rinde revolutsioonilise sõjanõukogu eriosakonna volinik Gevorg Atarbekjan (Georgi Atarbekov). Ta oli terroriseenud bolševistlike meetoditega Põhja-Kaukaasiat ning oli teinud endale nime halastamatu revolutsioonilise vägivallaga.²⁹ Ta püüdis oma Vene „revolutsioonilist kogemust“ rakendada ka Armeenias, võttes oma tegevuses eeskujuna Venemaalt, sealhulgas tolle erakorraliselt komisjonilt (tšekaa), kes langetas surmaotsuseid koonduslaagrites kinnipeetavate inimeste üle, mis oli sel ajal seadustatud Nõukogude Venemaal, aga mitte Armeenias.

Atarbekjani Armeeniasse saatmise eesmärgiks oli arvatavasti võimaliku vastupanu vaoshoidmine. Nõukogude Venemaa bolševikud püüdsid samuti tugevdada oma partei võimu. Kõige nurjatam kõigist Jerevani

²⁷ HAA, 116.1.2, l 31.

²⁸ Ruben Darbinean (ՌԻՆԻԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ), *Erker [Երկեր (Teosed)]*, köide A (Beirut: Hamazkajin, 1972), lk 563.

²⁹ Vt tema kohta: Nikolai Jefimov (Николай Ефимов), „Atarbekov – odin iz zatšinščikov krasnogo terrora“ [Атарбеков – один из зачинщиков красного террора (Atarbekov – üks punase terrori korraldajaid)], *Voprosy istorii (Вопросы истории)* 6 (2000), lk 130–136.

kokkuleppe rikkumistest oli haritlaste vangistamine. Atarbekjan pidas mõne Armeenia bolševiku nõuannet haritlasi mitte vangistada pelgalt akadeemiliseks aruteluks.

Armeenia suveräänsuse rikkumise ilminguks oli ka võimude suhtumine Armeenia sõjaväkke ja sõjaväelastesse. Armeenias võimule tulles otsustasid bolševikud viia armeenlastest sõjaväelased Armeenias välja ja vähendada Armeenia sõjaväe koosseisu. Armeenia sõjaväelaste väljaviimine Armeenias oli Lev Trotski idee, kes soovitas nad asendada venelastega.³⁰ Sõjanduse rahvakomissar Avis Nuridžanjan pidas Armeenia ohvitseride küüditamist Venemaa operatsiooniks.³¹ Armeenia ohvitseride vangistamine ja seejärel küüditamine toimus kohe pärast Armeenia sovetiseerimist. Selle algatasid Nõukogude Venemaa keskvoimud ning teostasid Punaarmee 11. armee üksuste ülemad koos Armeenia kommunistlike võimudega.³² Armeenia sõjaväe veelgi suuremaks alandamiseks küüditasid bolševikud Venemaale endise valitsuse liikme ja sõjaväe juhataja Dro, mis tekitas rahva hulgas küsimusi.

Armeenia ohvitserid saadeti Armeenias välja 1921. aasta 24. jaanuaril. Rahvas ei aktsepteerinud Armeenia bolševike ebainimlikku suhtumist rahvuslikesse relvajõududesse ja sõjaväelastesse, kes olid valmis kodumaa eest andma oma elu. Armeenia bolševikud viisid rahva tõdemuseni, et tuleb alustada ülestõusu talupoegade ja tööliste revolutsiooni süvendamise vastu. Värskest võimule tulnud Armeenia bolševikud olid mõnitanud Armeenia iseseisvuse ideed ka üldisemalt. Pilgati armeenlaste kõige pühamaid väärtusi.³³ Iseseisvuse kõrval põlastati ka teisi rahvuslikke väärtusi kui iganenud arusaamu. Armeenia trikoloor ja hümn „Meie kodumaa“

³⁰ *Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii i objazatel'stva mitovogo soobščestva. Dokumenty i komentarii* [Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии (Armeenlaste genotsiid – Türgi vastutus ja rahvusvahelise kogukonna kohustused. Dokumentid ja kommentaarid)], toim. prof. J. Barsegov, 2. kd, 2. osa (Moskva: Gardariki (Гардарики), 2003), lk 337.

³¹ *Komunist (Կոմունիստ)*, 29. jaanuar 1921.

³² Vladimir Ghazahetsjan (Վլադիմիր Գազախեցյան), „Haj spaneri akhsorõ 1920–1921 thth.“ [Հայ սպաների արսորը 1920–1921 թթ. (Armeenia ohvitseride küüditamine aastatel 1920–1921)], *Banber Hajastani arhivneri* [Բանբերի Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bulletin)] 2 (2003), lk 32.

³³ *Drošak* (Դրոշակ), 2, 1926, lk 39.

mõisteti hukka kui kontrrevolutsioonilised sümbolid. Need asendati bolševike punalipu ja proletariaadi „Internatsionaaliga“.

Bolševike poliitika tõukas Armeenia rahva võitlusesse Nõukogude Venemaa vastu oma iseseisvuse taastamise nimel. Kuid ülelõstõus suruti maha. 1921. aasta 2. aprillil vallutasid bolševikud Nõukogude Punaarmee abil Jerevani; siiski rakendasid nad pärast ülelõstõusu Armeenia rahva ja haritlaste suhtes leebemat poliitikat.

1921. aasta veebruariülelõstõus oli märkimisväärne sündmus Armeenia rahva ajaloos ja seda tuleb käsitleda Armeenia iseseisvustootluse ühe väljendusena.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Armeenia Rahvusarhiiv [*Hajastani azgajin arhiv (Հայաստանի ազգային արխիվ)*], HAA)

- 37 Isamaa Päästmise Komitee [*Hajrenikhi phrkuthjan komite (Հայրենիքի փրկության կոմիտե)*]
- 113 Armeenia Vabariigi valitsus [*HH Karavaruthjun (ՀՀ Կառավարություն)*]
- 116 Armeenia NSV Siseministeerium [*HSHH nerkhin gortseri nahhararuthjun (ՀՄԽՀ ներքին գործերի նախարարություն)*]
- 144 Armeenia NSV Aleksandropoli maakonna revolutsioonikomitee [*HSHH Aleksandrapoli gavari heghaphohhakan komite (ՀՄԽՀ Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղափոխական կոմիտե)*]

Perioodika

Komunist (Կոմունիստ) (Jerevan) 1920, 1921

Drošak (Դրոշակ) (Pariis) 1926, 1931

Publitseeritud allikad

Dekretneri ev hramanneri žogovatsu (Դեկրետները և հրամանները ժողովածու (Määruste ja korralduste kogu)), I kd (Etšmiadzin, 1921)

Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii i objazatel'stva mirovogo soobščestva. Dokumenty i kommentarii (Ենոցիդ արмян: օրտեղստենոստ' Կուրսիի և օբյազատել'ստա միւրոյոց սօօբšչեստա. Դոկումենտի և կոմենտարիի) [Геноцид армян: ответственность Турции

и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии
коментарии (*Armeenlaste genotsiid – Türgi vastutus ja rahvusvahelise kogu-
konna kohustused. Dokumendid ja kommentaarid*), toim. prof. J. Barsegov,
2. kd, 2. osa (Moskva: Gardariki (Гардарики), 2003)

Kirjandus

- Alihhanjan, Samvel (Ալիխանյան, Սամվել), *Sovetakan Rusastani derō haj tsoghoverdi azatagrman gortsum 1917–1921 thth. [Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917–1921թթ.) (Nõukogude Venemaa roll Armeenia rahva vabastamisel aastatel 1917–1921)]* (Jerevan: Hajpethrat, 1966)
- Astovatsatrean, Aršalujs (Արշալույս Աստուածատրեան), „Phetrovarean apstambuthune“ [Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Veebruariülestõus)], *Hajrenikh (Հայրենիք) 2* (1968), lk 37–49
- Darbinean, Ruben (Դարբինեան, Ռուբեն), „Haj khaghakhakan mtkhi degerumerō“ [Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները (Armeenia poliitilise mõtte rännakud)], *Hajrenikh (Հայրենիք)* (juuli 1923), lk 121–128
- Darbinean, Ruben (Դարբինեան, Ռուբեն), *Erker [Երկեր (Teosed)]*, köide A (Beirut: Hamazkajin, 1972)
- Ghazahhetsjan, Vladimir (Ղազախեցյան Վլադիմիր), „Haj spaneri akhsorō 1920–1921thth.“ [Հայ սպաների արսորը 1920–1921թթ. (Armeenia ohviteride küüditamine aastatel 1920–1921)], *Banber Hajastani arhivneri [Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bulletin)] 2* (2003), lk 32–51
- Ghazahhetsjan, Vladimir (Ղազախեցյան Վլադիմիր), „Tšhekaji gortsuneuthjan arajin tarin Hajastanum“ [Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում (Tšekaa tegevuse esimene aasta Armeenias)], *Banber Hajastani arhivneri [Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Armeenia arhiivide bulletin)] 1* (2011), lk 45–70
- Hakobjan, Ararat (Հակոբյան, Արարատ), „Rusastani u Hajastani horhrdajnatshman gortsōnthatshneri ev miakusaktshakan vartšhakargi hastatman patmakan mi khani zugaherner“ [Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ (Venemaa ja Armeenia sovetiseerimise ja ainuparteilise režiimi kehtestamise protsessi ajaloolisi paralleele)], *Patmapanasirakan handes (Պատմա-քանասիրական հանդես) = Historical-Philological Journal 1* (2014), lk 48–69

- Hatisean, Aleksandr (Խատիսեան, Ալեքսանդր), „Hajastani Hanrapetuthean tsagumn u zargatshume“ [Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը (Armeenia Vabariigi juured ja arenemine)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (oktoober 1926), lk 101–107
- Hatšhatrjan, Karen (Խաչատրյան, Կարեն), *Haj-rusakan haraberuthunnerö 1920–1922 thth.* [Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922թթ. (Armeenia-Venemaa suhted aastatel 1920–1922)] (Jerevan: Gitutjun, 2007)
- Hovannisian, Richard G., „Simon Vratzian and Armenian Nationalism“, *The Armenian Review* 23.1 (1970), lk 3–35
- Hovhannisjan, Ašot (Հովհաննիսյան, Աշոտ), *Hamazgajin krizisö* [Համազգային կրիզիսը (Pannatsionaalne kriis)] (Jerevan: Hajpethrat, 1926)
- Jefimov, Nikolai (Ефимов, Николай), „Atarbekov – odin iz zatsinščikov krasnogo terrora“ [Атарбеков – один из зачинщиков красного террора (Atarbekov – üks punase terrori korraldajaid)], *Voprosy istorii* (Вопросы истории) 6 (2000), lk 130–136
- Kasjan, Sargis (Կասյան, Սարգիս), *Öntir erker* [Ընտիր երկեր (Validud töid)] (Jerevan: Hajastan, 1967)
- Lenin, Vladimir (Լենին, Վլադիմիր), *Erkeri liakatar tsoghovatsu* [Երկերի լիակատար ժողովածու (Kogutud teosed)] 31 (Jerevan: Hajastan, 1980)
- Ordžonikitše, Gregori [Օրժոնիկիձե, Գրիգորի (Sergo Ordžonikidze)], *Entir hodvahner ev tsarar* [Ընտիր հոդվածներ և ճաներ (Validud artiklid ja kõned)] (Jerevan: Hajpethrat, 1950)
- Terterean, Hambardzum (Տերտերեան, Համբարձում), „Hajastani Hanrapetuthean ev Khorhrdajin Rusastani banaktsuthunnere: Levon Šanthi patvirakuthiune“ [Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները: Լենոն Շանթի պատուիրակությունը (Läbirääkimised Armeenia Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel: Levon Shanti delegatsioon)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (mai 1954), lk 1–14
- Vratshean, Simon (Վրացեան, Սիմոն), „Husher motik antshealitsh“ [Յուշեր մօտիկ անցելայից (Mälestused lähemast minevikust)], *Hajrenikh* (Հայրենիք) (detsember 1923), lk 66–75